

12. *Шибяев, В. И.* Этнический состав населения Европейской части Союза ССР [Текст] / В. И. Шибяев. – Л., 1930.

13. *Hummel, Th.* 100 Jahre Erbhofrecht der deutschen Kolonisten in Rußland [Текст] / Theodor Hummel. – Berlin, 1936.

14. *Karahan, Ö.* Toprak adını geri istiyor [Текст] / Özgür Karahan // Bahçesaray. Kirim Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği İstanbul ʼubesi Bülteni. Eylül-Ekim. Sayı 35. 28. 11. 2005. – <<http://www.kirimdernegi.org/istanbul/bahcesaray/bulten.asp?sayi=35&yazi=2>>.

15. *Kurs, O.* Sakslased Venemaal. Abstract: The Russian Germans [Текст] / Ott Kurs. – Akadeemia (Tartu). – 1993. – S. 1452–1483, 1521–1522.

Надійшла до редколегії 01.04.09

Н. В. Венгер

Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара

МЕНОНІТСЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО В МІЛЛЕРОВО (Область Війська Донського) (1903–1920)

Просліджена історія формування і діяльності підприємницьких менонітських династій пос. Миллерово (Область Війська Донського). Особливості схеми взаємодіяння між сім'ями представлені як образець «кланової моделі», традиційною також і для міських конгрегацій названої етнічної групи в Новоросії.

The article presents the process of forming and activity of Mennonite entrepreneur dynasties in Millerovo (Don Region). The way of cooperation between business families are being considered as a «clan model» that is also traditional for other city congregations in New Russia.

Постановка проблеми та мета дослідження. Іманентні риси менонітського підприємництва найбільш яскраво простежуються на прикладі діяльності міських династій [5; 17]. Перші виробництва, що належали представникам цієї етнічної групи, сформувались на території міст ще на початковому етапі колонізації. На межі ХІХ–ХХ ст. лише близько 1 % менонітів проживало в містах [4, с. 113].

Більшість династій, чия діяльність розвивалася в промислових містах Новоросії, склалася в першій половині XIX ст. З 1860-х рр. територія розташування менонітських колоній збільшилась за рахунок Дону, Південного Кавказу, Сибіру. Поступово регіон економічної участі менонітських підприємців поширюється і на міста цього нового регіону. Серед них – поселення міського типу Міллерово. Підприємницька група Міллерово склалась на початку XX ст. на етапі досить активних капіталістичних перетворень, що відбувались на Півдні Російської імперії. У зв'язку з цим виникає питання про особливості формування та патерн діяльності підприємницьких династій Міллерово. Очікувані відмінності можуть бути викликані, по-перше, новим для менонітів регіоном поселення на певному віддаленні від материнських анклавів колоній, а по-друге, часом заснування (на порівняно зрілому етапі модернізації). Важливим також є і розуміння значення феномена етнічного підприємництва щодо розвитку регіону. Вивчення цих проблем є головним завданням запропонованої статті.

Історіографія та джерела. Віхи історії менонітської общини Міллерово перш за все було відзеркалено у працях менонітських істориків-аматорів (Г. Еппа, Х. Хіберта) [15; 16]. В етнічній традиції історіографії підприємницька група, що досліджується, розглядається як один з найяскравіших прикладів економічного успіху представників менонітського бізнесу. Найбільша увага приділяється розвитку підприємств машинобудування. Але ці праці мають загальноінформаційний характер, виконують більшою мірою презентаційну функцію. Певну допоміжну роль щодо розуміння проблеми виконують роботи сучасних російських дослідників, які вивчають особливості виникнення та розвитку німецьких колоній на теренах Дону та Північного Кавказу (О. Г. Терещенко, О. Л. Черненко, Є. В. Чеснока, Т. М. Плохотнюк) [8; 9; 11]. Як джерела щодо цієї публікації використано збірники фабрично-заводської статистики та мемуари [14; 15].

Викладення змісту дослідження. Міллерово – станція, розташована в Донській області – була названа на честь осавула І. Міллера, який у 1786 р. заснував хутір. Представники роду Міллерів – вихідці з Пруссії, які перебували на службі ще за часів Петра I – увійшли в історію Донського краю, займаючи важливе місце у військовій і грома-

дьянській сферах [2, с. 72]. Впродовж тривалого часу Міллерово залишалось невеликим поселенням. Його активному економічному розвитку в другій половині XIX ст. сприяло будівництво залізниці, відкриття якої було здійснено у 1872 р. Після 1898 р. було налагоджено транспортний зв'язок поселення із Луганськом, що об'єднало Донську область з донецькими шахтами й заводами, робило цей регіон сприятливим щодо можливостей розвитку підприємництва [5]. На початок XX ст. містечко вже стало вузловою станцією, де збігались поштові тракти. З 1904 р. у Міллерово було збудовано електростанцію [8, с. 17].

Ці обставини доповнювались загальними сприятливими умовами всього регіону: процесами капіталізації сільського господарства, прискореними реформами 1860-х рр. Область Війська Донського, разом з Новоросією, була одним з найважливіших виробників зерна. З 1880-х рр. у регіоні поширюють свою діяльність банки та банківські контори (Селянський поземельний банк, Дворянський банк та ін.), створюючи належні фінансові умови щодо розвитку підприємницької ініціативи.

Етнічною особливістю регіону була наявність німецькомовних колоній, заснованих на території Області Війська Донського з 70-х рр. XIX ст.

У 1915 р. кількість поселень цієї етнічної групи лише в Таганрозькому окрузі наближалась до 80 [11, с. 79, 84]. Ближніми до міста були поселення-хутори Гнаденфельд, Катериненталь, Аграновське, Абрам-Фельд, Андріас-Фельд, Віктор-Фельд. У подальшому колонії стали активними постачальниками сировини для переробної промисловості, а також перспективними регіонами збуту продукції фабрик машинобудування, які розташовувались у Міллерово.

Перші меноніти-поселенці з'явились у Міллерово лише в 1903 р. У 1904 р. їх кількість досягла 55 чол. [16, с. 66]. На той час населення містечка наближалось до 10 000 осіб, представлених переважно росіянами та малоросами [8, с. 19].

Оскільки територію Області Війська Донського та Північного Кавказу меноніти почали освоювати в другій половині XIX ст., заснування міських общин відбувалось за вторинною моделлю заселення. Якщо первинна хвиля збігалася за часом з періодами програм

колонізації (до 1830 р.), коли меноніти ставали одними з перших жителів нещодавно заснованих міст, то виникнення «повторної» моделі було пов'язане з вибором менонітів, які спочатку проживали в колоніях, але пізніше, внаслідок пошуків додаткових економічних можливостей, вимушено перебралися до міст. Цей шлях обирали переважно підприємці. З об'єктивних причин, серед яких найпоширенішою було безземелля і конкуренція, вони вважали переїзд до міста перспективнішим для подальшого розвитку їх бізнесу. Володіючи певними капіталами і маючи досвід керування підприємствами, вони скоро й досить легко досягали успіху на нових місцях проживання. Нам відомо про існування виробництв представників цієї етнічної групи в Сйську, Армавірі, але найбільшою і найвпливовішою була менонітська підприємницька група Міллерово.

Серед перших менонітів, які оселились у Міллерово, були родини Девіда Классена, Вільгельма Фрізена, Йогана Нікеля, Джона Сіменса, Вільгельма Діка. Навіть поверховий аналіз діяльності менонітських підприємців дозволяє визначити наявність традиційного для представників цієї етнічної групи механізму внутрішньокланової взаємодії [17]. Базою формування клану стали родини В. Діка, В. Фрізена, К. Дефера.

В. Дік народився в 1854 р. у с. Розенталь (Хортиця). Вільгельм Ісаак Дік був членом Громади Братських менонітів, активним громадським діячем, і у 1896 р. брав участь у депутації менонітів до голови Державної думи [16, р. 321]. Після 1897 р. він переїхав до с. Петрівка (колишнє Науменково), де разом із В. Фрізенем партнери купили вітряний млин. Доходи від цього підприємства сприяли поліпшенню матеріального становища родин. У 1903 р. вони переїхали до с. Міллерово, де разом з Й. Нікелем та Дж. Сіменсом заснували борошномельне підприємство «Донське товариство» [16, р. 318–322].

«Донське товариство» було досить потужною компанією, виробництво якої досягало 1 500 пуд. борошна на добу. Але стосунки між партнерами не склалися, і скоро Нікель та Сіменс відмовились від керування підприємством, залишаючи його Діку та Фрізену. Партнери по-іншому дивились на майбутні перспективи бізнесу. Їх борошномельне виробництво не було першим закладом цього профілю в Міллерово. З 1895 р. тут діяв паровий млин П. П. Ріса такої ж потуж-

ності, як і «Донське товариство» [6, с. 17]. Будучи талановитими підприємцями, Дік та Фрізен відчували смак успіху й бачили перспективність регіону. За показником реалізації зерна Міллерово займало друге місце в області, а за вивозом борошна – третє. У 1910 р. на станції було завантажено до 3 млн пудів зерна. Отже, сировинні можливості для борошномельних підприємств були майже необмеженими. Партнери, які мали багато прикладів реалізації найсміливіших підприємницьких проектів у своєму середовищі (згадаємо хоча б діяльність компанії «Нібур і К^о»), планували розширити виробництво до максимально можливих обсягів.

У 1908 р. В. Дік і В. Фрізен збудували за американською технологією нове, більш потужне шестиповерхове борошномельне підприємство. Оскільки обладнання для млина було закуплено в США, підприємство отримало назву «Американсько-російське товариство». Добове виробництво млина досягло 5 000 пуд. борошна [16, р. 259].

Товариство стало дійсно родинним підприємством, до діяльності якого було залучено не лише В. Фрізена, В. Діка, але й інших представників родин Діків, Петкау та Редігер: Вільгельма і Девіда (братів В. Діка), Я Рідігера (його зятя), Г. Петкау (тестя), П. Петкау (брата дружини) та інших [Там само, р. 322] (разом 8 осіб, 48 акцій) [1].

Інше важливе для містечка борошномельне виробництво – компанія «А. А. Дефер та сини» – було засновано в 1906–1907 рр. Абрахам Дефер також переїхав до Міллерово з с. Петрівка. Рішення про будівництво великого чотириповерхового млина А. Дефер прийняв і здійснив разом з двома своїми синами та чоловіками своїх дочок: Абрахамом, Францем, Якобом, Гейнріхом [16, р. 308]. Надійно сконструйована будівля та найновітніше для часу заснування устаткування зберігало свою надійність і дієздатність аж до 1995 р. [6; с. 17].

Досить потужним був млин, що знаходився у власності Якоба Нікеля. За відомостями «Лісових команд», у 1908 р. його вартість складала 10 000 крб [2]. Матеріали фабричної статистики також зафіксували існування борошномельного підприємства та олійниці Пітера Шредера, Корнеліуса Брауна, Якоба Гільдебрандта (свідочтва за 1914 р.) [10].

Перше машинобудівне виробництво в Міллерово було збудовано в 1904 р. К. Мартенсом і К. Дефером. Засновники заводу також мали

родинні зв'язки з В. Діком, і, як стверджує Х. Хіберт, скористались порадою останнього стосовно місця організації підприємства. Асортимент товарів, фабрики включав молотильні та посівні машини, косарки, преси та валки для млинів. Підприємство, обсяг виробництва якого досягав 1 000 000 крб, було одним з найбільш відомих на Півдні Російської імперії. Успіх підприємців був результатом цілеспрямованих зусиль. Як описує розвиток свого машинобудівного виробництва Корнеліус Дефер, протягом першого року діяльності власники займалися лише купівлею і ремонтом старих машин. Наступного року партнерам вдалося зібрати й продати не більше 16 машин. І лише на третій рік кількість техніки зросла до декількох сотень [12, с. 26]. Як повідомляє К. Дефер, з 1909 р. В. Дік став третім співласником машинобудівного підприємства. Завдяки додатковому інвестуванню та технічній модернізації на фабриці було відкрито чавуноливарне виробництво. У 1911 р. річне виробництво заводу досягло 2000 одиниць техніки [9; с. 74]. Беручи участь у діяльності машинобудівних виставок, підприємство отримало дві золоті медалі. Навіть в умовах великої іноземної конкуренції, яка мала місце і на початку ХХ ст., фабрика співпрацювала із закордонними фірмами. На заводі Дефера виготовлялись колеса для машинобудівного заводу «Даймлер-Бенц» (Німеччина).

Серед інших підприємств машинобудівного та механічного профілю, розташованих у Міллерово, слід згадати механічний та чавуноливарний завод братів Едігер та Унру (заснований 1912 р.), де виготовлялось близько 1000 землеробських машин на рік. Максимальна кількість працівників виробництва досягала 55 чоловік. Зазначимо, що за часів радянської влади саме менонітські підприємства (Дефера-Мартенса та Едігера-Унру) стали основою заводу з виготовлення металургійного устаткування ім. Гаврилова [9; с. 74].

Крім того, на початку ХХ ст. у власності менонітів були дві механічні майстерні, що займалися не лише ремонтом, але й виготовленням машин та знарядь. Серед них виробництво Г. Пеннера, згадки про яке знаходимо в літературі після 1912 р. Як відомо, менонітське ремесло розвивалося одночасно з фабричною промисловістю і поблизу неї. Відмітною рисою дрібної промисловості був її зв'язок з великим виробництвом. Характерно, що дрібні майстерні, які існу-

вали майже поряд з фабриками, технічно удосконалювалися під впливом останніх [12, с. 14–15], а також те, що ремесло покривало певні прогалини фабричного виробництва. Воно виготовляло продукцію, яка все ще не була освоєна фабрикою (наприклад, менонітські фургони).

У 1911 р. у Міллерово було розташовано 49 промислових підприємств. 12 з них належали менонітам (чотири млини, дві фабрики, три майстерні та крамниця) [16, р. 308–311]. Ісаак і Пеннера були власниками торгових підприємств. Як об Ісаак налагодив виробництво фарб для зовнішніх будівельних робіт. Усі ці заклади було розташовано на так званій Німецькій вулиці. Завдяки участі менонітів Міллерово займало друге (після Ростова) місце в Донському регіоні з реалізації сільськогосподарських машин. Отже, менонітські підприємства були важливим осередком капіталістичної модернізації області та всього Передкавказзя.

Висока репутація менонітських виробництв (борошномельних та машинобудівних) дозволила їм досить спокійно пережити складності періоду Ліквідаційного законодавства (1914–1917). Відповідно до указів від 2 лютого та 13 грудня 1915 р. регіон Обл. Війська Донського було визнано прикордонною зоною, де планувалось скасувати сам феномен німецькомовних колоній. Це обумовило спеціальний обмежувальний правовий режим стосовно економічної та громадської діяльності німецькомовного населення, який було спрямовано й на ліквідацію етнічного підприємництва. Таганрозький округ був першою адміністративною одиницею, до якого було застосовано експропріацію німецького землеволодіння [Там само, с. 226], готувалась навіть депортація населення цієї етнічної групи [8, с. 234]. Але в цілому емплементация законодавства стосовно підприємництва здійснювалась повільно й непослідовно. Це пояснювалось особливостями ведення війни та економічною ситуацією в державі. Антинімецька політика, наприклад, створювала проблеми тим установам у регіонах, які працювали безпосередньо з німецькою і менонітською власністю. Одне із свідчень цього знаходимо в спогадах Корнеліуса Дефера. Постійно поширюючи власний бізнес, він був надійним клієнтом одного з місцевих банків. Співпраця була взаємовигідною. Весною 1915 р. відділенням Державного банку в міс-

тах Південної Росії було заборонено видавати німцям позики на хліб, що також поширило наказ про заборону на кредитування. У зв'язку з цим Банк був змушений анулювати кредитний договір з Дефером, що вело до втрати вигідного клієнта, проте незабаром з Банку повідомили, що «криза» минула і підприємство готове співробітничати з ним на колишніх умовах [12, р. 30]. Вірогідно, саме такий перебіг подій влаштував обидві сторони.

Незабаром підприємство Дефера отримало замовлення від військових відомств на виробництво воєнного обладнання, трансмісій, гармат. Саме за часів Першої світової війни фабрика досягла найбільших обсягів виробництва та залучення робочої сили. Продовжувало свою активність і «Російсько-американське товариство». Млини працювали, як згадують меноніти, «день та ніч». На верхньому поверсі млина під час війни було організовано госпіталь для поранених воїнів, що утримувався на кошти менонітів, керівництво яким було доручено Елізабет Дефер – жінці Корнеліуса Дефера [11].

Характеризуючи період «Ліквідаційного законодавства» і порівнюючи його з подіями 1917–1920 гг., К. Дефер писав: «Війна була для нас періодом відносного благополуччя. Розлад прийшов з більшовиками» [12, р. 159].

Нескладно передбачити, що в період громадянської війни меноніти Міллерово підтримували політичні сили Білого руху, монархічно налаштоване козацтво. Під час німецької окупації підприємці запропонували свої будинки для поселення окупаційних військ. Як згадував В. Дік, з його квартирантом, німцем Карлом Ріттером, вони були майже друзями.

Зможні підприємці, незалежно від їх етнічної належності, стали головною соціальною групою, що зазнавала переслідувань за часів влади більшовиків, з травня 1919 р. Власників виробництв та інших заможних жителів Міллерово (100 осіб) було заарештовано, а з їх родичів вимагали сплатити за життя близьких. Якоба Ісаака, сина власника хімічної фабрики, було вбито лише за те, що він відмовлявся сплачувати гроші [Там само, р. 304].

Радянську владу в Міллерово було остаточно встановлено в січні 1920 р. Але ще 7 грудня 1919 р. 10 родин підприємців залишили містечко, намагаючись знайти захист на території Кубанських колоній.

Сподіваючись на повернення, родини К. Дефера та В. Діка залишили в потаємному місці майже всі накопичені ними гроші – 30 000 крб [12, р. 310]. Зазначимо, що втечу було здійснено за допомогою декількох відданих робітників. Як згадував К. Дефер, відносини між місцевими підприємцями та їх робітниками були майже безконфліктними [Там само, р. 101]. Залишаючи Міллерово, В. Дік залишив гроші, призначені на виплату заробітної плати працівникам його компанії [16, р. 325].

Підприємницькі династії, які знайшли притулок у колонії Волде-мфюрст (Кубань), до останнього сподівались якщо не на відновлення старої влади, то хоча б на зміну характеру режиму більшовиків, які, як вважали меноніти, зрозуміють важливість відмови від терору та переходу до співробітництва [Там само, р. 333]. Підприємницькі родини Міллерово залишили радянську Росію лише в 1925 р., скориставшись майже останньою можливістю еміграції.

Отже, аналіз причин переселення менонітських підприємницьких родин до сел. Міллерово, вивчення процесу виникнення їх виробництв та характеру взаємодії дозволяє визначити спільноту менонітських підприємців поселення як конгрегацію, сформовану за вторинною моделлю заселення з притаманними їм ознаками: наявністю в майбутніх власників капіталу, практичного досвіду, прикладу ведення підприємницької діяльності серед представників названої етнічної групи. Незважаючи на те що Міллерово впродовж довгого часу залишалось містечком, напіваграрним поселенням, а станція Міллерово отримала статус міста в 1926 р., схема формування та розвитку етнічного підприємництва цього містечка, що склалась навколо станції, схоже, цілком відповідає «міській клановій моделі» [16]. У Міллерово меноніти відчували себе цілком економічно впевнено, оскільки в Донській області залишалось багато простору щодо ведення підприємницької діяльності, а регіон взагалі був менш розвинутим порівняно з Новоросією. Таким чином, підприємці опинились у майже схожих умовах, у яких вони діяли в Новоросії на початку ХІХ ст. Менонітські підприємницькі династії, використовуючи можливості регіону, зробили суттєвий внесок у розвиток області. Це стосується перш за все сфер переробної та механічної промисловості. Прикладом визнання підприємств стали не лише показники продук-

тивності, але й вибір певних владних відомств, що обрали фабрики й млини як постачальників військової продукції у роки Першої світової війни. Загальні відомості щодо діяльності окремих підприємств зібрано в таблиці.

Назва підприємства	Рік заснування і діяльності	
Паровий вальцовий млин «Дефер А. А. і К ^о » (А. Дефер, Фр. Янцен, Я. Классен, Г. Дефер)	Засн. близько 1906–1907	Вироб-во річне 440 537 крб. Робітників 25
Паровий млин Я. Нікеля	1908	Коштує 10 000 крб
Млин Тіссена	Діяв 1914–1917	Вироб-во: 360 000 пуд.
Млин П. Шредера, К. Брауна, Я. Гільдебрандта	Діяв 1914–1917	Вироб-во: 288 000 пуд.
Млин Янца	Діяв близько 1917	Вироб-во: 360 000 пуд.
Млин «Донського товариства» (В. Фрізена, В. І. Діка, Я. І. Нікеля, Я. П. Зіменса)	Діяв близько 1903–1917	Вироб-во: річне 440 537 крб. Робітників: 25. Коштує 40000 крб. (1908)
Млин «Російсько-американського товариства» В. Діка, В. Фрізена, П. Редігера, Д. Діка, Я. Редігера, П. Петкау	Засн. 1908	Вироб-во: переробляв 1 500 – 5 000 пуд. зерна на добу
Механічна фабрика К. Я. Мартенса, К. А. Дефера, В. Діка (товариство на векселях)	Засн. 1904	Виробництво: 200 тис. крб (до 1910); 1 млн крб (1914). Сіялки, обладнання олійниць та млинів. Роб.: 50 (1908); 120 (1913), 200 (1915)
Механічна майстерня Д. Едігера (та братів) і Г. Шредера	Діяв близько 1912	
Механічна майстерня Г. Пеннера	Діяв близько 1912	
Хімічна фабрика Я. Ісаака	Після 1907	Виготовлення фарб
Олійниця П. Шредера	Близько 1914–1917	Вироб-во: переробляла 1 000 000 пуд. соняшника

Бібліографічні посилання

1. Акционерно-паевые предприятия 1915 [Текст]. – М., 1915.
2. Архив Центра меннонитского наследия (Канада, Манитоба, г. Виннипер) (Mennonite Heritage Center Archives (Winnipeg (Manitoba), Canada) Jahresbericht des Bevollmächtigten der Mennonitengemeinden in Russland in Sachen der Unterhaltung der Forstkommandos im Jahre 1908 (Mennonite Census). – Vol. 4046: 2.
3. Венгер. Н. В. Меноніти-підприємці Катеринослава [Текст] / Н. В. Венгер // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – Д., 2004. – № 12. – С. 47–54.
4. Весь Екатеринослав 1913 г. [Текст]. – Екатеринослав, 1914.
5. Волости и важнейшие селения Европейской России. Губернии Новороссийской группы [Текст]. – СПб., 1886. – Вып. 8.
6. Кузьменко, Е. Мой город Миллерово [Текст] / Е. Кузьменко. – Ростов н/Д, 2004.
7. Область Войска Донского [Текст]. – [Электронный ресурс] Брокгауз и Ефрон // энциклопедия. – Способ доступа: <<http://dic.academia.ru>>.
8. Плехотнюк, Т. Н. Действия ликвидационных законов на Северном Кавказе [Текст] / Т. Н. Плехотнюк // Немцы России в контексте отечественной истории. – М., 1999. – С. 223–238.
9. Терещенко, А. Г. Российские немцы на Юге России и Кавказе [Текст] / А. Г. Терещенко, А. Л. Черненко. – Ростов н/Д, 2000.
10. Фабрично-заводские предприятия Российской империи [Текст] / под ред. Ф. А. Шобера. – СПб., 1914.
11. Чеснок, Е. В. Немецкие колонии Области Войска Донского [Текст] / Е. В. Чеснок // Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге. – М., 1995. – С. 79–101.
12. DeFehr, C. A. Memories of my life [Text] / C. A. DeFehr. – Altona, 1967.
13. DeFehr, S. H. Im Wandel der Jahre [Text] / Sara Heinrich DeFehr. – Winnipeg, 1975.
14. Dirks, H. Statistik der Mennoniten Gemeinden in Rubland Ende 1905 [Ôãôt] / H. Dirks. – Gnadenfeld, 1906.
15. Epp, G. K. Urban Mennonites in Russia. [Text] / G. K. Epp // The Mennonites in Russia. – Winnipeg, 1989. – P. 239–259.
16. Huebert, H. T. Mennonites in the cities of Imperial Russia [Text] / Helmut T. Huebert. – Winnipeg, 2006.
17. Ostasheva-Venger, N. V. The Mennonite Industrial Dynasties in Alexandrovsk [Text] / N. V. Ostasheva-Venger // JMS. – Winnipeg, 2003. – Vol. 21. – P. 89–111.